Príspevok k počiatku stredovekej dediny na Slovensku vo svetle pohrebísk

TATIANA ŠTEFANOVIČOVÁ

Riešenie vývoja dedinského osídlenia na Slovensku v 10.–11. storočí začína nadobúdať s narastajúcim množstvom nálezov stále presnejšie obrysy. Výskumy posledných 30-tich rokov prispeli veľkou mierou k poznaniu sídlisk, ich usporiadania, štruktúry, typov objektov, materiálnej kultúry, rôznych druhov výroby atď., ako vyplynulo z referátu D. Čaploviča. Týmito otázkami sa podrobne zaoberá aj posledná veľká práca A. Habovštiaka, monografia „Stredoveká dedina na Slovensku", ktorá je v tlači. Pre počiatky stredovekej dediny u nás je dôležité, že súčasný stav bádania, prezentovaný v uvedenej práci, dokladá na väčšine územia Slovenska jednoznačne kontinuitu vývoja od 9. storočia.

Obraz vývoja stredovekej dediny dotvárajú aj nálezy pohrebísk. Osudy Slovenska v uvedených dvoch storočiach boli pohnuté a komplikované a nie je jednoduché postihnúť ich priebeh. S riešením politického a sociálneho vývoja v tomto období súvisí úzko aj riešenie etnických otázok osídlenia nášho územia, pričom sa v archeologických prameňoch využívala práve interpretácia pohrebísk. Aj keď sa ich problematike venovalo už od počiatkov archeologického bádania v literatúre veľa pozornosti, viaceré otázky ostávajú nedoriešené a otvorené a treba sa k nim znovu vracať.

Dosiaľ sa na Slovensku venovala pomerne malá pozornosť najstarším maďarským pamiatkam z konca 9. a prvej polovice 10. storočia, hoci majú veľký význam pre štúdium kultúrnych a politických dejín celého 10. storočia na južnom a najmä na juhozápadnom Slovensku. Prvé zhrnutie staromaďarského materiálu z územia Slovenska podal J. Eisner (1933). Ďalšie štúdie a články sa zamerali len na vyhodnotenie nálezov jednotlivých lokalít. Záslužnú prácu pre ďalšie bádanie urobil A. Točík (1968) vydaním katalógu staromaďarských pohrebísk na juhozápadnom Slovensku. Na základe publikovaného materiálu sa potom pokúsil o celkové hodnotenie staromaďarského osídlenia G. Nevizánsky (1973). Popri sporadickom zásahu z horného Potisia na juhozápadné Slovensko počiatkom 10. storočia predpokladá hlavný prúd maďarského osídlenia ze Zadunajska, a to, podobne ako A. Točík (1973), v dvoch vlnách, ktoré tvoria dva nálezové horizonty. Starší sa objavuje v 1. tretine, mladší v druhej tretine 10. storočia, v oboch prípadoch ide o ojedinelé bohaté hroby a veľkorodinné pohrebiská. Maďarský pospolitý ľud prenikol podľa neho na juhozápadné Slovensko až po jeho vojenskom obsadení, okolo polovice 10. storočia. Východné Slovensko malo odlišný vývoj, po nálezoch z prelomu 9.–10. storočia tam možno pozorovať hiát, lebo ďalšie nálezy sa objavujú až od polovice 11. storočia. K uvedenej problematike sa znovu vrátil A. Točík (1979) v referáte na sympóziu, kde modifikoval obraz postupu maďarských kmeňov na juhozápadné Slovensko takto: najstaršími nálezmi sú ojedinelé hroby z rozhrania 1. a 2. štvrtiny 10. storočia, v 2. a 3. štvrtine nastúpila masa pospolitého ľudu, ktorú vojensky chránili družiny doložené v archeologickom materiáli veľkorodinnými pohrebiskami na vojenskej hranici Červeník–Sereď–Sládkovičovo–Čierny Brod–Zemianska Olča. Syntetizujúce spracovanie staromaďarských pamiatok však dosiaľ chýba.

Väčšia pozornosť sa venovala pohrebiskám druhej polovice 10. a 11. storočia, ktoré sa začali už od 20-tych rokov tohto storočia označovať z podnetu L. Niederla ako belobrdské. Od počiatku hodnotenia týchto pohrebísk sa začali rôzniť názory najmä pri riešení etnických otázok. Nie je tu možné a nemá ani význam zaoberať sa podrobne množstvom publikovaných názorov, predsa je však zaujímavé všimnúť si ich hlavné smery a trend vývoja. Až do konca 50-tych rokov neboli mienky jednotlivých bádateľov protichodne vyhrotené. Názory L. Niederla (1921) a J. Eisnera (1926–27; 1947), že belobrdská kultúra je prejavom symbiózy slovanského a maďarského etnika, prijímali v podstate spočiatku aj maďarskí bádatelia (Szöke 1953, Fehér 1957; 1958). Juhoslovanskí autori Z. Vinski (1946) a J. Korošec (1948) v nej videli prejav slovanského etnika okrajove zasiahnutého Maďarmi. Obrat nastal, keď ako prvý súborne spracoval belobrdskú (ďalej len BK) kultúru Z. Váňa (1954), ktorý ju tiež charakterizoval ako prejav spolužitia maďarského a slovanského etnika, vymedzil jej územný rozsah a časové rozpätie (od 2. polovice 10. storočia do konca 12. storočia), v ktorom vyčlenil 3 vývojové fázy. Pri riešení pôvodu jednotlivých druhov nálezov vyčlenil popri domácej tradícii, za ktorú považoval keszthelyskú kultúru (v dnes už nepoužívanom zmysle), byzantské, staromaďarské a vychodoslovanské pamiatky. Práca vyvolala živé ohlasy a celý rad štúdií, ktoré naznačili aj problematickosť niektorých aspektov jeho koncepcie. V podstate kladne ju prijali naši a juhoslovanskí bádatelia, hoci J. Eisner (1960) pripomenul, že BK nemá na celej rozlohe jednotný charakter, ale že sa v nej rysujú tri oblasti: na severe východná časť bývalej oblasti veľkomoravskej, na juh od nej značná časť bývalej oblasti avarskej a na juhu chorvátska oblasť. Upozornil aj na veľkomoravský podiel v BK, o ktorom Váňa pri riešení pôvodu jej jednotlivých prvkov neuvažoval. Podrobnejšie sa zaoberal veľkomoravským podielom na inventári belobrdských šperkov B. Dostál (1965). L. Karaman (1956) upozornil v kritike Váňovej práce na to, že viacerí juhoslovanskí bádatelia považujú BK za slovanskú a predpokladajú jej vznik na území Chorvatska a Srbska už na počiatku 9. storočia.

Odlišnú odozvu vyvolala Váňova práca u maďarských bádateľov. B. Szöke na rozdiel od svojich predchádzajúcich názorov považuje v obsiahlej štúdii (1959) a neskôr v monografickom spracovaní (1962) za nositeľov BK maďarský pospolitý ľud. S podielom slovanského obyvateľstva počíta len veľmi málo, v okrajových oblastiach, keďže na území Maďarska nadviazali podľa neho Maďari na pôvodné avarské obyvateľstvo. Jeho názory do veľkej miery ovplyvnili aj mnohých ďalších maďarských autorov. Veľmi triezvo formuluje názory na vzťahy zadunajských Slovanov k Maďarom Á. Sósová (1973), ktorá pôvodné obyvateľstvo Zadunajska považuje jednoznačne za slovanské. Osvetliť proces jeho splynutia s maďarským obyvateľstvom bude veľmi zložité. Ako východisko pre riešenie tohto problému vidí najmä výskum mikroregionov, ktorý môže posunúť bádanie dopredu. Extrémne názory maďarských bádateľov vyvolali reakciu u nás, kde napr. A. Točík (1960) vyjadril nesúhlas najmä s myšlienkou avarsko-maďarskej kontinuity. V Juhoslávii predovšetkým Z. Vinski charakterizoval BK ako prevažne slovanskú kultúru (1959), čo pre srbochorvatskú oblasť bolo správne. V hesle pre encyklopedické dielo (1966) však miestnu situáciu zovšeobecnil a tým vyvolal novú reakciu maďarských bádateľov.

A. Točík sa zaoberal otázkou BK v spomenutom referáte (1979), kde tiež zdôraznil diskontinuitu avarských a maďarských pohrebísk na Slovensku. Upozornil na nutnosť vypracovať náplň materiálnej kultúry slovanského obyvateľstva 9. storočia a na doznievanie veľkomoravských kultúrnych prejavov. Za nositeľov BK považuje maďarský pospolitý ľud, ktorého kultúra ani v materiáli, ani v pohrebnom ríte nevychádza z domácich tradícií. Rozlišuje v nej chronologicky dve

fázy, staršia končí okolo roku 975, mladšia v dobe Štefana I. V poslednej dobe sa intenzívne venuje otázkám BK M. Rejholcová, ktorá publikovala výsledky výskumov viacerých pohrebísk (1976, 1974, 1978, 1979, 1980) aj zovšeobecňujúce štúdie (1981, 1982). Kultúru považuje za spoločný prejav slovanskej a maďarskej etnickej zložky. Časové rozpätie predpokladá od 950 do 1150 a člení ho na tri vývojové fázy. Severná hranica BK prekračuje podľa autorky hranice staromaďarských veľkorodinných pohrebísk.

Nové monografické spracovanie BK urobil nemecký bádateľ J. Giesler, ktorý sa zameral predovšetkým na jej chronologické otázky (1981). Vyšiel z horizontálnej stratigrafie väčších a dobre preskúmaných pohrebísk na území Maďarska (Halimba, Fiad-Kérpuszta, Ellend-Nagygödör, Ellend-Szilfa a Pécs-Vasas). Kombinačnými tabuľkami dospel k chronologickým záverom, ktoré mu umožnili položiť počiatok BK do polovice 10. storočia. Tým korigoval názory o súčasnosti malých bohatých maďarských pohrebísk a rozsiahlych pohrebísk belobrdských. Podľa autora rozdiely medzi obomi skupinami nespočívajú v rozdielnosti sociálnej štruktúry, ale v ich časovej následnosti. Slovenský materiál nepoznal celkom dôverne, preto jeho hodnotenie vyznieva trochu skreslene. Napriek tomu práca J. Geislera postavila na reálnu bázu riešenie otázok BK. Chronologický rozbor ukázal postup prenikania maďarských kmeňov, ktoré sa postupne miešali so slovanským obyvateľstvom. Časové trvanie BK predpokladá autor od polovice 10. storočia do prelomu 11.–12. storočia.

Otázok, ktoré ostáva riešiť, je ešte viac než dosť. Samotný názov belobrdská kultúra nie je vhodný, no čo poukázali už dávnejšie viacerí autori a svedčí o tom aj časté používanie prívlastku takzvaná pri jej označení. Určité riešenie ukazuje možnosť vymedzenia niekoľkých regionálnych oblastí, kde možno počítať s vytvorením skupín. Zmapovanie jednotlivých charakteristických predmetov v práci J. Geislera priamo ponúka vyčleniť zatiaľ štyri také charakteristické regióny. Jedným je srbochorvatský s prevahou slovanského ženského šperku a skromným výskytom maďarského inventára. Druhú, potiskú oblasť s koncentráciou nálezov v strednom Potisí, charakterizujú nálezy liatych gombíkov, dvojdielnych záveskov, nákrčníkov a náramkov s hadími hlavičkami, ďalej absencia ženského šperku ako sú hrozienkové, lunicové a bubienkové náušnice. Ďalšiu oblasť bude snáď možné vyčleniť v Panónii, zatiaľ v jej západnej časti, kde sa silnejšie prejavuje slovanské podložie a kde je tiež absencia staršieho maďarského materiálu. Štvrtou oblasťou je územie juhozápadného Slovenska s výrazným zásahom maďarských kmeňov a s prežívaním veľkomoravskej zložky na pohrebiskách. Jednotlivé oblasti sa od seba dosť výrazne odlišujú materiálnou náplňou, chronologickým postavením, etnickou štruktúrou, čo však bude treba podrobne vypracovať. Stotožnenie pojmu belobrdská kultúra s určitým etnikom nie je preto možné, skôr ho treba chápať ako označenie pre určité spektrum nálezov, ktoré znamená nový civilizačný prejav. Cestou pre ďalšie bádanie bude spracovanie mikroregiónov ako to na priklade Zalaváru ukázala Á. Sósová.

Pre oblasť juhozápadného Slovenska nie sú jednotné názory na viaceré otázky, napr. na rozšírenie BK, jej časové rozpätie a vývojové stupne, nehovoriac o etnicite. Nevyhnutné bude podrobné spracovanie domáceho slovanského podložia konca 9. a 10. storočia. Podobne dôležité bude však zhodnotenie a chronologické spracovanie maďarských a belobrdských nálezov, vypracovanie horizontálnej stratigrafie, ktorú naznačil A. Točík v Trnovci nad Váhom (1971 a 1979) aj na ďalších pohrebiskách. Spresnenie chronológie pomôže vyriešiť aj otázku trvania BK, ktorá sa zatiaľ zdá doznievať v polovici 11. storočia. Porovnanie rozboru pohrebísk na území pôvodne obsadenom staromaďarskými družinami a pohrebísk na rozšírenom území BK, ktoré vykazujú určité rozdiely, prispeje tiež k vypracovaniu presnejšieho

obrazu vývoja osídlenia. V konečnom dôsledku bude tento potrebné konfrontovať aj so situáciou na sídliskách. Nazdávam sa, že závery o priebehu osídlenia juhozápadného Slovenska v 10.–11. storočí bude možné so širšou platnosťou robiť až potom.

Literatúra:

Dostál, B. 1965: Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. In: Magna Moravia. Praha 1965, 361–416, pozri s. 401 n.

Eisner, J. 1926–27: Slované v Uhrách. PA 35, 579–588.

– 1933: Slovensko v pravěku, Bratislava 260–282.

– 1947: Slovensko v dobe kultúry hradištnej. In: Slovenské dejiny I. Bratislava, 136–140.

– 1960: Slované a Maďaři v archeologii, Slavia antiqua 7, 189–210.

Fehér, G. 1957: Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältniss zu den Slawen des mittleren Donaubeckens. Studia Slavica 3, 7–58.

– 1958: Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusamennlebens. Acta Arch. Hung. 8, 269–318.

Giesler, J. 1981: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Prach. Zeitschrift 56, 3–167.

Karaman, L. 1956: Dva hronološka pitanja starohrvatske arheologije. Starohrvatska prosvjeta III – 5, 129–134.

Korošec, J. 1947: Staroslovenska grobišta u severni Sloveniji. Celje.

Nevizánsky, G. 1973: K problematike staromaďarských pohrebísk na Slovensku. Diplom. práca. Univerzita Komenského Bratislava.

Niederle, L. 1921: Slovania v Uhrách. Letopis Matice slovenskej 13, 25 n.

Rejholcová, M. 1974: Pohrebisko z 10.–12. stor. v Nových Zámkoch. SlA 22, 435–463.

– 1976: Pohrebisko z 10.–11. storočia v Hurbanove-Bohatej, SlA 24, 191–234.

– 1978: Výskum pohrebiska v Čakajovciach, okr. Nitra. In: AH 3, 263–268.

– 1979: Pohrebisko z 10. storočia v Zemnom, SlA 27, 405–436.

– 1980: Nové prínosy k poznaniu materiálnej kultúry v 10.–11. storočí na území Slovenska. In: Zborník ref. na IV. medzinár. kongrese slovan. archeol. v Sofii. Nitra, 123–129.

– 1981: Odraz štruktúry osídlenia na pohrebiskách z 10.–11. storočia. In: AH 6, 481–485.

– 1982: K problematike severnej hranice výskytu tzv. belobrdských pohrebísk. SlA 30, 199–209.

Sós, Á. 1973: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München.

Szőke, B. 1953: pozri Nemeskéri, J.–Lipták, P.–Szőke, B.: Le cimetière du XIe siècle de Kérpuszta. Acta Arch. Hung. 3,205 n.

– 1959: A bjelobrdai kultúráról. Ach. Ért. 86, 32 n.

– 1962: A honfoglaló és kora Árpádkori magyarság régészeti emlékei. Régészeti tanulmányok I. Budapest.

Točík, A. 1960: Radové pohrebisko devínskeho typu v Mlynárciach, SlA 8, 269–284.

– 1968: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava.

– 1971: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrh. in der Südwestslowakei. SlA 19, 135–276.

– 1973: Zur Frage der slawisch-magyarischen Kontakte an der mittleren Donau im 10. und 11. Jahr. In: Berichte über d. II. Internat. Kongress f. Slaw. Archeol. II. Berlin, 351–356.

– 1979: K otázke etnicity pohrebísk z 10. storočia na Slovensku. In: Aktuálne otázky výskumu slovanských populácií na území Československa v 6.–13. storočí, Nitra, 68–88.

Váňa, Z. 1954: Maďaři a Slované ve světle archeologických nálezů X.–XII. století. SlA 2, 51–104.

Vinski, Z. 1946: O bjelobrdskoj kulturi. Kola matice hrvatske, 3 n.

– 1959: Ausgrabungen in Vukovar. Arch. Jugoslav. 3, 99–109.

– 1960: Bijelo Brdo Kultur. In: Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas I. Praha, 122–123.

Zusammenfassung

Beitrag zur Entwicklung des mittelalterlichen Dorfes im Licht der Grabstättenfunde

Das Entwicklungsbild des mittelalterlichen Dorfes wird auch von Grabstättenfunden abgeleitet. Bisher fehlt eine Gesamtwertung der ältesten ungarischen Denkmäler auf dem Gebiet der Slowakei. Seit den zwanziger Jahren unseres Jahrhunderts wendet man den Grabstätten aus der zweiten

Hälfte des 10. und dem 11. Jahrhundert Aufmerksamkeit zu, für die sich der Name Grabstätten der Belobrder Kultur eingelebt hat, und denen jugoslawische, ungarische und tschechoslowakische Forscher Studien gewidmet haben; neben Fragen des geographischen Bereichs galt ihre Aufmerksamkeit auch der ethnischen Zugehörigkeit, wobei die Ansichten nicht selten widerspruchsvoll waren. Eine neue monograpische Bearbeitung unter Berücksichtigung chronologischer Blickpunkte hat der deutsche Forscher J. Giesler vorgenommen, der die Beantwortung der Fragen nach der Belobrder Kultur (BK) auf eine reale Basis gestellt hat. Die slawische Besiedlung des Karpatenbeckens vor der Ankunft der Uungarn läßt sich nicht bezweifeln. Die chronologische Untersuchung ergab das Fortschreiten des Eindringens magyarischer Stämme – in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts waren es reiche fürstliche und militärische Gefolgsleute, seit der Mitte des 10. Jahrhunderts das ganze Volk. Die Kartierung bestimmter charakteristischer Funde gestattet Erwägungen über einige Bereiche im Rahmen der BK: eines serbokroatischen, eines Tisáländischen, nordwestpannonischen und slowakischen Bereichs. Schließlich wird die Wertung der Besiedlung aus dem 9. Jahrhundert, ihrer Dauer und Konfrontation mit Siedlungsfunden von Belang sein. Auch die Zeitdimensionen der BK sind zu analysieren. Dann wird es möglich sein, Schlüsse über den Verlauf der Besiedlung der südwestlichen Slowakei im 10.–11. Jahrhundert mit breiterer Gültigkeit zu ziehen.